

заходи вже не могли.

Отже, у 1918 р. селянство Чернігівської губернії опинилося як між молотом та ковадлом між двома режимами: авторитарною моделлю влади гетьмана Скоропадського, яка в очах селянства відверто дискредитувала ідею української державності несправедливістю завищених контрибуцій та відверто здирницькою продовольчою політикою, та неприхованим терором більшовиків на півночі губернії. Якщо основна частина губернії керувалась несправедливими з точки зору селянина законами, що повертали село в дореволюційний час, то революційна доцільність на півночі виявилась для селянина страшнішою, змушувала масово покидати насиджені місця. Обираючи між двома лихами, селянство переважно схилилося до української сторони, але в тій ситуації абсолютно закономірно мала перемогти влада, що готова була здійснювати послідовний та беззастережний терор.

Ставлення селянства Глухівщини до більшовицької влади та інших політичних сил у 1919–1921 рр. потребує подальшого дослідження.

Посилання

1. Нариси історії Української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. – Кн. 1. – 390 с.
2. Лозовий В.С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) / В.С. Лозовий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XII. / О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 166–174.
3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 1], ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.
4. Списокъ селеній и городовъ Черниговской губерніи по уѣздам и волостямъ. – Чернигов, Тип. Сов. Нар. Хоз-ва, 1919. – 67 с.
5. Щербаков В.К. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В.К. Щербаков // Летописи революции. – 1927. – № 2. – С.31–68.
6. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 22 сентября.
7. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 3 августа.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-4180, оп. 1., спр. 1, 354 арк.
9. Известия Черниговских губернских исполнительного и продовольственного комитетов. – 1917. – 3 июня.
10. Черниговский край. – 1917. – 17 октября.
11. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 5 сентября.
12. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 25 июля.
13. Известия Черниговского губернского исполнительного комитета. – 1917. – 26 августа.
14. Черниговский край. – 1917. – 23 декабря.
15. Нова Рада. – 1918. – 9 квітня.
16. Народное дело. – 1918. – 26 апреля.

17. Черниговская земская газета. – 1918. – 10 августа.
18. Черниговская мысль. – 1918. – 28 ноября.
19. ДАЧО, ф. 127, оп. 90а, спр. 80, 4 арк.
20. Черниговская мысль – 1918. – 17 ноября.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 317, оп. 2, спр. 55, 19 арк.
22. Черниговская земская газета. – 1918. – 19 сентября.
23. Черниговская мысль. – 1918. – 8 декабря.

Эткина И.И. Крестьянство Глуховщины в Украинской революции 1917–1921 гг.

Статья посвящена восприятию крестьянством Глуховского уезда Черниговской губернии событий Украинской революции 1917–1921 гг. Прослеживаются внутренние мотивы отношения крестьян к политическим режимам и силам, которые принимали участие в борьбе за власть в данный период.

Ключевые слова: крестьянство, Глуховский уезд, аграрная политика, Центральная Рада, Гетьманат П. Скоропадского.

Etkina I.I. Peasantry of Hlukhiv County in Ukrainian revolution in 1917–1921

The article is devoted to perception of the peasantry events of Ukrainian revolution in Hlukhiv county of Chernihiv provins in 1917–1921. Internal reasons of peasants' relations are traced to the political modes and forces which took part in a straggle for power in this period.

Key words: peasantry, Hlukhiv county, the agricultural policy, the Central Council, Hetmanate of P. Skoropadsky.

03.03.2016 р.

УДК 94(477.51/52):[33.025.26+332.3-058.244]

В.М. Гаєрилов

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В КОЛЕКТИВІЗОВАНИХ СЕЛАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена вивченню стосунків радянської влади та колективізованого селянства у питаннях землекористування. Розглянуто аспекти усупільнення земельного масиву, індивідуального користування землею, контрзаходи влади щодо спроб його розширення.

Ключові слова: земля, земельна ділянка, землекористування, присадибне господарство.

Стосунки радянської влади з колективізованим селянством у питаннях землекористування посідають одне з чільних місць в аграрній історії України радянського періоду. Сучасне реформування аграрного сектору в нашій державі неможливе без врахування та аналізу історичного спадку у цій царині, тому обрана тема наукової розвідки видається перспективною та актуальною.

Її метою є аналіз радянського законодавства, яке регламентувало забезпечення селянських колгоспних дворів присадибними ділянками, дослідження спроб колгоспників розширити ці

ділянки у незаконний спосіб, вивчення обставин протистояння влади та колективізованого селянства з окресленої проблеми.

Варто відзначити, що спеціальних історичних досліджень теми не проводилось. Радянська історіографія апіорі не могла вивчати її, виходячи з ідеологічних настанов. Аналіз здійснювався виключно з позицій Статуту сільгоспартілі та законодавства, яке передбачало конфіскаційні заходи [1, с. 54]. Сучасна українська історіографія звертає увагу на те, що матеріальне становище селянства після війни було вкрай тяжким, а обмеження присадибного господарства додатково негативно впливало на добробут колгоспників [2]. Разом з тим, захист права на ведення присадибного господарства, що проявлявся у формах незаконних земельних захватів, посідав одне з чільних місць у стосунках селян з владою, і, за висновком дослідників аграрної історії, був головною формою соціального протесту селянства [3, с. 85].

Проведена суцільна колективізація привела до повного усупільнення земельного масиву, що «знаходився в колективному користуванні артiлі» [4, с. 519]. Земля, яка передавалась артiлям у безстрокове користування, не могла бути товаром, а також заборонялось здавати її в оренду.

Із частини усупільнених земель формувался присадибний фонд, з якого селянам виділявся наділ для користування колгоспного двору у вигляді присадибної ділянки. Її розмір регламентувався і становив, переважно, від чверті до половини гектара. Норми наділів визначались Народними комісаріатами землеробства (НКЗ) союзних республік на підставі вказівок союзного наркомату.

Уже з середини 30-х рр. спостерігаються постійні спроби селян самостійно розширити присадибні земельні наділи. За кілька років «самозахвати» набули такого розмаху, що на рівні загальносоюзного уряду і ЦК партії була видана постанова «Про заходи по охороні громадських земель колгоспів від розбазарювання». Причина такого занепокоєння була зазначена на самому її початку – «присадибне господарство втрачає характер підсобного господарства і перетворюється інколи на головне джерело доходів колгоспника» [5, с. 318].

Результатами практичних кроків по виконанню даної постанови стало проведення суцільної перевірки фактичних розмірів ділянок присадибного користування. Усі виявлені у колгоспників лишки було вилучені і додані до земель колгоспів. До 1940 р. у селян України було забрано 417 5 тис. га [6, арк. 1]. Також було обмежено розмір польової землі, що перебував у користуванні одноосібних селянських господарств до 1 га, та розмір їхньої присадибної ділянки до 0,2 га [7, с. 457]. Всі надлишки земель, які перевищували зазначені розміри, як у польовій, так і

у присадибній землі одноосібників були долучені до колгоспних фондів.

Крім того, у частини колгоспників присадибні ділянки були значно менших розмірів, ніж це було передбачено мінімальними нормами Статуту сільськогосподарської артiлі. Наділення землею таких селян мало відбуватись з вільного присадибного фонду колгоспів, але у більшості господарств він був відсутній, а виділення частини колгоспних земель біля села для цих потреб заборонялось все тим же Статутом. Отже, бачимо, що статутні норми у питанні землезабезпечення колективізованих селян не виконувались. Цьому додатково заважали і протиріччя самого Статуту.

Загальна кількість колгоспних дворів, розмір присадибних ділянок яких був меншим від мінімальних норм, у 1940 р. становила 786,2 тис. або 29,5 % до їх загального числа по УРСР [8, арк. 3].

Під час тимчасової окупації було проведено ряд заходів, які радикально порушили закони радянської влади про землекористування, насамперед через збільшення присадибних ділянок за рахунок польових земель колгоспів. У численних доповідних, які йшли до ЦК компартії України вже після звільнення окупованих територій, можна побачити, що керівництво як на місцях, так і в центрі було занепокоєне цією ситуацією.

Присадибні ділянки селян окупаційною владою було дозволено збільшувати до 1 га, також розширювати до 1 га присадибні ділянки робітників і службовців, котрі проживали у сільській місцевості [9, арк. 1]. Крім того, селянам було повернуто всі «лишки» земель присадибних ділянок, які були відрізані у них до війни при доведенні їх до норм, визначених Статутом сільгоспартілі, а радянські документи – державні акти про закріплення на вічно землі за колгоспами, колгоспні земельно-шнурові книги – знищені.

Так, у Сумській області з 1 340 000 га землі, які перебували у користуванні колгоспів до війни, було роздано індивідуальним господарствам 77 000 га або 5,7 % від загальної оброблюваної земельної площі до війни [10, арк. 81].

За даними земельних відділів 12 східних та центральних областей України на збільшення присадибного користування окупантами було витрачено 888,1 тис. га або 4,9 % до загальної площі польових земель колгоспів до війни, а площа присадибних ділянок при цьому збільшилась на 61,7 % [11, арк. 4]. У ряді районів Чернігівської області частині господарств, які були забезпечені тягловою силою, були виділені земельні ділянки розміром до 15 га для індивідуального користування. Ці господарства отримували окремі завдання по здачі сільськогосподарської продукції.

Як бачимо, дії окупаційної влади у питанні землекористування та організації економічного

життя на селі йшли врозріз з довоєнними заходами радянської влади і напружили стосунки селян з нею після визволення.

Не випадково доповідні записки з обласних комітетів компартії на ім'я М. Хрущова наголошували на тому, що «у всіх визволених районах у період окупації були збільшені присадибні ділянки і доведені до розмірів від 1,15 до 1,5 га» [12, арк. 145]. Така ситуація зменшувала економічну залежність селянина від колгоспів та сваволі чиновників. Тому, ще до початку нової, повоєнної, п'ятирічки перед органами радянської влади постало питання відновлення довоєнного статус-кво у питанні землекористування.

10 жовтня 1944 р. було видано наказ НКЗ, який зобов'язував райземвідділи відновити присадибне користування колгоспних дворів, робітників і службовців у сільській місцевості у розмірах, які існували до війни. За результатами обміру, котрий завершився у 1945 р., вилучення землі мало бути здійснено по 24 173 колгоспах (91 %) [13, арк. 8]. Ще не була повністю проведена робота по виконанню цього наказу, як постанова РНК СРСР від 8 квітня 1945 р. за № 698 у частині приведення ділянок присадибного користування колгоспників до статутних норм вимагала прискорити ці заходи і завершити їх до 1 червня 1945 р. У встановлений строк ця постанова не була виконана, а по Чернігівській, Сумській, Житомирській, та Вінницькій областях роботу не завершили і до початку осені 1946 р.

Крім того, наприкінці 1945 р. НКЗ зобов'язав усі облземвідділи провести суцільну перевірку роботи районних комісій по приведенню ділянок присадибного користування у відповідність зі статутними нормами, оскільки і у повоєнний час постійно спостерігалися спроби селян-колгоспників різними способами розширити ділянки особистого користування, а комісії, на думку чиновників, не виявляли належної активності у своїй роботі.

Поряд з цим, у колгоспах, які не мали присадибних фондів, число колгоспних дворів без присадибних ділянок зросло з 45 тис. до 90,1 тис. Якщо до цього додати колгоспні двори у кількості 920,4 тис., які мали присадибні ділянки у менших розмірах, ніж це передбачали мінімальні статутні норми, то загалом двори, що мали право на збільшення присадибних ділянок, становили на початок 1946 р. 24,4 % від загальної кількості колгоспних дворів по УРСР [14, арк. 12].

Проте доведення присадибних ділянок до мінімальних норм було неможливе через відсутність відповідних фондів. Лише 51,3 % колгоспів мали незначні ресурси для наділення колгоспних дворів.

Таке становище привело до численних заяв та скарг, а в ряді районів і до нових самочинних

захватів. За 5 місяців 1946 р. до міністерства земельних справ (МЗС) надійшло 1 025 заяв та скарг з питань присадибного землекористування. За цей же період на розгляд уряду надійшли клопотання від 225 колгоспів про виділення до присадибного фонду земель колгоспів для наділення 17 367 дворів, які взагалі не мали земельних ділянок або їхні розміри були значно нижчими від передбачених у Статуті. За попередніми підрахунками МЗС для наділення 1 010,5 тис. дворів до мінімальних норм необхідно було виділити 145,1 тис. га, а також для 12 795 колгоспів, що не мали вільного присадибного фонду було заплановано виділити 95 тис. га. В областях це взагалі були незначні площі. Так, скажімо, по регіону Північного Лівобережжя проектна площа збільшення присадибного фонду становила для Чернігівської області 7 тис. га, для Сумської – 10 тис. га [15, арк. 16]. Звичайно, це не могло задовольнити реальний попит селян на землю. Тому, як і раніше, селяни самостійно намагалися вирішити цю проблему неофіційними або напівофіційними шляхами. Це, у свою чергу, викликало з боку держави нову хвилю заходів по боротьбі з селянськими самозахопленнями землі. Найбільш потужними і тривалими у цьому відношенні були заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільгоспартілі, постанова про які була видана 19 вересня 1946 р. [16, с. 291]. «Ці порушення виявляються у неправильному витраченні трудоднів, розбазарюванні громадських земель колгоспів, у розтяганні колгоспної власності...», – вказувалося у документі [17, с. 200].

Вирішити названі проблеми якраз і мала згадана постанова. Її реалізацією займалась спеціально створена 8 жовтня 1946 р. на рівні загальносоюзного уряду Рада у справах колгоспів, яку очолив заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Андрєєв. У компетенцію Ради входило вирішення питань колгоспного «будівництва», здійснення суворого контролю за додержанням Статуту сільськогосподарської артлі, захист колгоспів від усякого роду «посягань на розбазарювання громадської власності».

Виконуючи постанову, на місцях було проведено обстеження земельних наділів колгоспників, і всі рештки, понад встановлені норми, повернено до колгоспних фондів. Інколи вилучали ділянки менші 0,01 га.

Лише за один місяць після виходу постанови у колгоспників України було вилучено 14 763 га землі і 329 495 га у різних підприємств, установ та організацій [18, арк. 40]. За цей період по 343 колгоспах Чернігівщини було виявлено і повернуто колгоспам 770 га земельних площ [19, арк. 42]. Різкої критики та погроз зазнало керівництво Сумщини, коли на 15 листопада 1946 р. перевірку щодо відповідності присадибних наділів колгоспників

статутним нормам було проведено лише у 35 % господарств області [20, арк. 56].

Реальну мету згаданих акцій можна дізнатися з інструктивних листів та відповідних звітів про їхнє виконання на місцевому рівні. Так, скажімо, розглядувана постанова «Про заходи по ліквідації порушень Статуту...» у частині «розкрадання громадських колгоспних земель» передбачала не допустити «роздування особистого господарства» [21, арк. 40].

Загалом, внаслідок проведених заходів уже на початку 1947 р. до колгоспних земель було долучено 4,7 млн. га землі [22, с. 60].

На 10 січня 1947 р. після ревізій у 1 595 колгоспах Сумської області до колгоспних фондів було повернуто 32 958 га орної землі: 24 767 га від 1 975 організацій, 6 117 га від 36 395 дворів колгоспників та 2 074 га від 10 811 дворів не членів колгоспів [23, арк. 30]. Незважаючи на жорстку політику держави, самозахвати не припинялись. У 1947 р. у Сумській, Чернігівській та ряді інших областей були виявлені нові випадки розширення присадибних ділянок у 5 695 колгоспних дворах замість відрізаних наприкінці 1946 р. Нові прирізки склали 1 248 га [24, арк. 129].

Постійна увага до земельної проблеми присутня і у подальших нормативних документах стосовно сільського господарства. Так, у лютому 1947 р. на пленумі ЦК партій була прийнята постанова «Про заходи підйому сільського господарства у післявоєнний період», в якій також наголошується на необхідності запобігати «розтяганню колгоспних земель» [25, с. 421]. Крім того, доповідні до ЦК КП(б)У із земельних відділів облвиконкомів та сільського господарства обласних комітетів партії свідчать про проведення постійних заходів з повернення до колгоспних фондів самозахоплених земель, які тривали і у 50–60-х рр., що зайвий раз демонструє нескінченні спроби селян розширити свої ділянки, незважаючи на конфіскаційні заходи влади.

Отже, можна стверджувати, що історія колективізованого селянського двору – це історія постійної боротьби селян за розширення присадибного землекористування. Прагнення селян до збереження і розширення присадибних ділянок часто викликане обставинами фізичного виживання, про що свідчать мінімальні розміри вилучень землі, яка перебувала у «незаконному» користуванні.

Таким чином, бачимо, що у перші післявоєнні роки, коли колгоспи були особливо неспроможні забезпечити підвищення необхідного життєвого рівня селян-колгоспників, виключно важливе значення мало підсобне господарство колективізованих селян, на яке повністю лягало завдання по утриманню селянської родини та забезпеченню державних натуральних та фінансових мобілізацій. Але, незважа-

ючи на це, аграрна політика держави перешкоджала якісному становленню присадибного господарства. Проаналізований матеріал дає змогу стверджувати, що постійна і наполеглива протидія селян зменшити економічну роль присадибного господарства, яка полягала в нерегламентованих розширеннях присадибних ділянок, дозволила зберегтися цій формі господарювання у колективізованих селах.

Посилання

1. Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти кн. / гол. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор ; [АН УРСР, Інститут історії, Інститут археології]. – Т. 8 : Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки), кн. 1 : Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки). – 1979. – 390 с.
2. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-рр.) [Текст] / В.К. Баран; В.М. Даниленко [За заг.ред. В.А. Смолія]; (серія Україна крізь віки). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 37. ; Історія українського селянства: у 2 т. / Відп. ред. В.А. Смолій; [НАН України, Інститут історії України]. – Т. 2. – Київ : Наукова думка, 2006. – С. 373.
3. Безнин М.А. Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 40-х 60-е гг.) / М.А. Безнин, Т.М. Димони // Отечественная история. – 1999. – № 3. – С. 85.
4. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый II Всесоюзным съездом колхозников ударников и утвержденный Советом Народных Комиссаров и Центральным Комитетом ВКП(б) 17 февраля 1935 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М., 1969. – Т. 2. – С. 519.
5. Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 29 мая 1939 г. «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М., 1969. – Т. 2. – С. 708.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 3493, арк. 1.
7. Постановление ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР от 29 мая 1939 г. «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М., 1969. – Т. 2. – С. 711.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3493, арк. 3.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1317, арк. 1.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 81.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3493, арк. 4.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 145.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 8.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 12.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 660, арк. 16.
16. История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917–1958 гг.: в 2 т. – М., 1958. – Т. 2. – С. 291.
17. Постанова Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 року «Про заходи по ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» // Хрестоматія з історії КПРС: у 2 т. – К., 1965. – Т. 2. – С. 200.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3505, арк. 40.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3505, арк. 42.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3506, арк. 56.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3506, арк. 40.
22. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 60.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4804, арк. 30.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4804, арк. 129.
25. Постановление пленума ЦК ВКП(б) «О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 5 т. – М., 1967. – Т. 3. – С. 421.

Гаврилов В.Н. Крестьянское землепользование в коллективизированных селах Северного Левобережья Украины

Статья посвящена изучению отношений советской власти и коллективизированного крестьянства по вопросам землепользования. Рассмотрены вопросы обобществления земельного массива, индивидуального пользования землей, контрмероприятий власти относительно попыток его расширения.

Ключевые слова: земля, земельный участок, землепользование, приусадебное хозяйство.

Havrylov V.M. Country land tenure in the collectivized villages of Northern Left-bank Ukraine

The article is devoted to studying of the relations between the Soviet power and the collectivized peasantry concerning land tenure. The problems of nationalization of the land areas, individual use of the land lots, counteractions of the regime concerning attempts of its expansion are considered.

Key words: land, land lot, land tenure, farmland.

09.03.2016 р.

УДК 338.45(477.51–25)«192»

I.B. Непотенко

ПРОМИСЛОВІСТЬ ЧЕРНІГОВА У 1920-Х РР.: СТРУКТУРИ СПОЖИВАННЯ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

Стаття присвячена характеристиці кустарної промисловості Чернігова у перше десятиріччя діяльності радянської влади. Розкрито особливості її функціонування та вплив на розвиток міського середовища і побутування його мешканців, а також співіснування в соціокультурному просторі Чернігова.

Ключові слова: промисловість, кустарне виробництво, артіль, майстерня.

Одним з важливих аспектів міського побутування є забезпеченість городян основними потребами, необхідними для їхнього існування. Після встановлення у листопаді 1919 р. радянської влади та переходу до мирного способу життя, більшість сфер, які їх забезпечували, виявилися малоприсаєднаними чи вийшли з ладу та потребували відновлення. Дрібна, в основному кустарна, промисловість також зазнала серйозних руйнацій.

У радянській історіографії дослідники торкалися даного питання винятково крізь призму економічних процесів чи відображення здобутків радянського керівництва у вигляді кількісних показників [1]. На сучасному етапі науковці побіжно звертаються до розгляду досліджуваної проблематики переважно у контексті висвітлення загальної історії міста [2]. Відтак на даний час питання залишається поза увагою дослідників та потребує вивчення задля формування загальної картини життя Чернігова у

1920-х рр. та визначення ролі дрібної промисловості у складанні радянського способу життя.

У 1920-х рр. Чернігів продовжував залишатися непромисловим містом. З проголошенням радянської влади була проведена націоналізація підприємств. Заводи, фабрики, а також усе їхнє обладнання та майно перейшли в державну власність та були передані у відомство Раднаргоспу [3, с. 79].

Боротьба за владу та, як наслідок, постійна зміна керівництва упродовж 1917–1919 рр., громадянська війна призвели до спустошення місцевої казни. Місцева влада, у власності якої відтепер знаходилися підприємства міста, повинна була займатися відновленням їхньої діяльності. Однак, потрібних фінансових ресурсів вона не мала. Для розвантаження Губраднаргоспу підприємства почали переводити на господарчий розрахунок [4, арк. 6–7]. Була дозволена оренда підприємств, яка стала вимушеним засобом відбудови промисловості. Орендар зобов'язувався його відремонтувати, а орендна плата стала одним із джерел поповнення місцевої казни. Перехід до НЕПу поклав початок орендної кампанії, яка у Чернігові розпочалася з середини 1921 р. [5, арк. 43].

Чернігівська губернія у промислово-му відношенні займала одне з останніх місць в Україні [6, арк. 97]. Слабо розвинутою промисловістю була і в дореволюційний час [7, арк. 19]. Підприємства Чернігова у 1920-х рр. залишалися невеликими та немеханізованими. Робота здійснювалася в основному ручним способом і радше нагадувала кустарне виробництво [8]. У 1919 р. на більшості діючих підприємств Чернігова працювало від кількох до десятка робітників. До 1921 р. їхня чисельність дещо збільшилася на окремих з них, втім, не перевищувала півсотні. Загальна кількість робітників складала близько півтисячі [9, арк. 1]. По відношенню до кількості робочої сили, зайнятої в державній промисловості місцевого масштабу, Чернігів знаходився на передостанньому місці [10, арк. 98]. До кінця 1920-х рр. деякі підприємства укрупнювалися, відповідно зростає і кількість робітників на кожному з них у півтора-два рази. Втім, їхня загальна чисельність по місту практично не змінилася [11, арк. 24].

На момент встановлення радянської влади у Чернігові було 16 дрібнокустарних підприємств: чотири миловарних (Ейдліна, Соколовського, Гурського та Марголіна), три цегляних (Туровського, Гінзбурга та Міської управи) [12], чавунно-ливарний (завод Вайнштейна і Кацнельсона), клінкерний [13], два лісопильних (Урина та Уринсона і Гуркова) [14], чотири пивоварних (Орловського, Фінкельберга, Вондарка та Хавіна) та свічковий заводи. Серед інших клінкерний завод був найбільший у Чернігівській окрузі. Крім того, це був єдиний достатньо технічно забезпечений завод. Він був побудований ще у 1916 р. на ділянці Коти з огляду